

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ТРАНСПОЗИЦИИТЕ ПО КАТЕГОРИЯТА РОД В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Радостина Колева
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

ON THE QUESTION OF TRANSPOSITIONS WITH THE CATEGORY OF GENDER IN BULGARIAN LITERARY LANGUAGE

Radostina Koleva
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The current paper examines the problem of transpositions with the category of gender. The author tries to prove that the neuter is by no means neutral, as far as stylistics is concerned; that the unmarked grammeme, masculine, participates in transpositions; and that the category of gender has two specific features that make it different from all the other lexico-grammatical and morphological categories in Bulgarian.

Key words: gender, transposition, neutralization

Потенциалът на морфологичното равнище на езика за постигане на конотативен ефект все още не е достатъчно проучен в българската лингвистична литература. Когато се говори за транспозиции, по-често се имат предвид глаголните и рядко – именните форми. В настоящото изследване ще се спрем по-специално на транспозицията по категорията род на съществителните имена в българския книжовен език. Ще се опитаме да докажем, че средният род (*neutrum*) далеч не е неутрален в стилистично отношение, че формално немаркираният мъжки род участва в транспозиции и че категорията род притежава две особености при изграждането на транспозиции, които я отличават от останалите лексикално-граматични и морфологични категории в българския език.

Ив. Куцаров нарича транспозиция „употребата на един маркиран член във функциите на друг маркиран член или на главното значение на немаркирания член в една и съща морфологична категория“

(Куцаров 1999: 304). Според Р. Ницолова транспозицията на една грамема е „употребата ѝ в контекст, който противоречи на нейното основно значение – в него друга форма има своята основна употреба“ (Ницолова 2008: 156). В. Маровска нарича граматическа метафора или транспозиция „употребата на една граматическа форма вместо друга по някаква семантична аналогия между тях“ (Маровска 2007: 160). Обикновено се приема, че транспозицията е ограничена само в рамките на една категория.

За целта на настоящото изследване ще се спрем на някои особености на категорията род при съществителните имена. На първо място, както твърди Ив. Куцаров, тя не е морфологична, а лексикално-граматична (или класификационна) категория, тъй като при нея се противопоставят различни лексеми, а не словоформи (вж. Куцаров 1999). Според същия автор категорията е напълно лишена от семантично съдържание. Ние обаче се придържаме към тезата на М. Велева, че категорията род има семантика при съществителните имена за лица (Велева 1998: 14). Ако категорията е напълно десемантизирана, при нея не бихме могли да говорим за транспозиция, а Ив. Куцаров дава примери за транспозиция именно при категорията род (Куцаров 1999: 304).

Друг проблем при тази категория е разминаването между формална и семантична немаркираност – формално немаркиран е мъжкият род, а семантично немаркиран е средният род.

Най-очевидната и безспорна транспозиция при рода откриваме при употребата на женски род вместо мъжки, напр. *И той ми е една лекарка; Той е добра домакиня; Той е абсолютна лигла; кокетка* и др. Не считаме за нужно обаче да се спираме подробно на тази транспозиция, тъй като смятаме, че е достатъчно добре изследвана.

Според Ив. Куцаров, когато немаркираният член в общото си значение се употребява вместо маркиран член, не се наблюдава особен стилистичен ефект. Това явление се нарича *неутрализация* (Куцаров 1999: 302). При рода я наблюдаваме, когато мъжкият род се използва за означаване на звания, длъжности, професии, заемани и изпълнявани от жени. В този случай мъжкият род носи представата за човек изобщо, без оглед на пола. Ив. Куцаров смята, че това се дължи на стремежа към икономия в езика – мъжкият род е немаркираната, формално най-икономичната грамема и затова езикът я предпочита (Куцаров 2007: 557). Обикновено (но невинаги) съществителното от мъжки род е във функцията на приложение, напр. *проф. Иванова, доктор Николова, министър Петрова*. Понякога тази неутрализация се наблюдава в рамките на сказуемото, напр. *Мария е главен учител*.

Неутрализацията проличава най-ясно, когато я сравним с транспозиция, напр. *Тя е добър лекар; И той ми е една лекарка*. Ясно проличава липсата на експресия в първия случай и наличието ѝ във втория.

Неутрализация наблюдаваме също, когато субстантивати от мъжки род се употребяват за назоваване на лица без оглед на пола, напр. *Последният да затвори вратата; Луд умора нема; Обичай ближния си* и др.

Голям е потенциалът на думите от среден род за изразяване на емоционално-оценъчно отношение. Откриваме многобройни примери за транспозитивна употреба на тази група лексеми вместо лексеми от мъжки и женски род. Именно семантичната немаркираност на средния род му помага да участва толкова активно в транспозициите. Редица автори дават примери за подобна употреба на ср. р. при субстантивирание, напр. когато към малки деца се обръщат членове на семейството им: *„Ох, на мама доброто (добричкото, добринкото); На баба сладкото, къде си се мушнало пак!“*. Ефектът е израз на умиление, симпатия, разнеженост, затова понякога се използват умалителни имена; в тези случаи не забелязваме ироничност или пренебрежение (вж. напр. Маровска 2007: 179). Тук обаче откриваме обичайното умиление, което предизвикват у нас малките същества. Смятаме, че при тази употреба не се наблюдава транспозиция.

Друг е случаят, когато с лексеми от среден род се назовават възрастни лица от двата пола, напр. при субстантиватите, използвани като обръщения между влюбени: *мило, миличко*. В този случай е налице преносна употреба на граматичната форма, т. е. транспозиция.

Също транспозитивна е употребата на съществителни от среден род, често умалителни, използвани като обръщения при общуване между влюбени, напр. *пиленце, зайче, коте* и др.

Сходна е конотацията на средния род и тогава, когато възрастни мъж и жена се наричат един друг *моето момче, моето момиче*, а също и когато към възрастни жени се обръщаме с *момичета*, респективно към мъже – с *момчета*.

Умалителни съществителни от среден род като *учителче, журналистче, инженерче, приятелче* и др., употребени по отношение на възрастни лица, понякога говорят за младата възраст на лицето, но често се отличават с отрицателна експресия. Например, когато назовават лица според професията им, те намекват за неопитност, некомпетентност или липса на професионална етика, напр. *Онова журналистче наклепа безобразно уважавания гражданин Х*.

Обръщението *момче* понякога се използва снизходително спрямо млад, неопитен и наивен човек, например в стихотворение („Момче, ума си събери“) на П. Р. Славейков. С подобна конотация авторът употребява и деминутива *стихотворче*. Ясно личи назидателното отношение.

Би могло да се приеме, че когато се употребяват умалителни съществителни от среден род вместо съществителни от мъжки и от женски род, назоваващи възрастни лица, става дума за транспозиция (за богатата палитра от значения на умалителните имена вж. у Д. Чизмаров (Чизмаров 1978: 155 – 163). Л. Андрейчин изтъква една особеност при образуването на умалителни имена от мъжки род: най-често те сменят рода си в среден, докато съществителните от женски род обикновено запазват рода си (Андрейчин 1978: 100). Някои съществителни имена, като умалителните например, сякаш са специално пригодени, за да служат за целите на транспозицията. Повечето увеличителни съществителни, образувани със суфикса *-ище*, са от среден род и също по-лесно се поддават на транспозитивна употреба. Според Л. Андрейчин те се използват с пренебрежително значение (Андрейчин 1978: 103).

С положителна експресия се употребяват умалителните собствени имена, когато с тях се назовават възрастни лица от двата пола, напр. *Гошо, Митко, Меги, Гери* и др. Те приличат формално на среднородовите. Обикновено родът им съвпада с пола на лицето, но в някои случаи са в среден род, както в посочения от Ст. Стоянов пример: *Анчето е дошло самичко*. „В такива случаи доминира представата за дете и за думата *дете*, която е от среден род. Затова и съществителното лично женско име се явява в посочената употреба от среден род“ (Ст. Стоянов 1993: 204). Тезата, че в този случай става дума само за деца, по наше мнение е спорна.

Според Бр. Енглунд умалителните съществителни собствени имена, особено в разговорния език, често се отнасят към среден род. Те могат в един и същ текст да са ту от среден род, ту от мъжки и женски.

*„Но Катето, Катето не се предавало,
то настоявало и настоявало,
намерило кой да го подкрепи...“*

А по-нататък в същия текст четем: *„И тогава Катето насъбрала другарки...“* („История със знамена“ от Валери Петров) И в двата случая формата на съществителното собствено име *Катето* е употребена

транспозитивно, което свидетелства както за младата възраст на героинята, така и за подчертана симпатия към нея (Енглунд 1998: 16 – 17).

Ст. Буров отбелязва, че обикновено субстантивирани части на речта в среден род за означаване на възрастни лица от двата пола имат подигравателно, иронично, пренебрежително значение, напр.: *Онова черното пак те търси; Онова дребното ще ми скъса нервите*. Понякога субстантиватите в среден род се използват в ролята на прякори, напр. *Гошо Тъпото* (Буров 2004: 321). Смятаме, че средният род в този случай носи и идеята за незначителност на назованото лице. Може би на това се дължи отбелязаният от Ст. Буров факт, че децата не използват среден род, когато говорят за себе си в първо лице, навярно вече долавяйки пейоративната му семантика (Буров 2004: 327).

С пейоративно значение се използва субстантиватът от среден род в поговорките: *Русо гладно нема; Просто, па му лесно* и др. И мъжкият, и средният род при субстантивиране се използват, за да означат човек изобщо, но мъжкият род е неутрален, напр. *Обичай ближния си*, а средният род е натоварен с допълнително пейоративно значение, напр. *Пази, Боже, сяпо да прогледа*. Както отбелязва О. Йесперсен: „Нерядко е желателно и дори необходимо при обозначаване на живите същества да има думи, които не указват нищо за техния пол и биха били в еднаква степен приложими към същества от мъжки и женски пол“ (Йесперсен 1958: 269). Използването на мъжки род в този случай не носи особен конотативен ефект и може да се смята за неутрализация, а средният род е подчертано експресивен и употребата му следва да се определи като транспозиция.

Д. Чизмаров изтъква, че някои съществителни, с които се назовават предимно лица от мъжки пол, са от среден род поради ярко изразеното си неодобрително значение. Към тях се отнасят напр. *парвеню, протеже, копеле, диване, конте, келеме, мекере* и др. Според автора средният род дава възможност тези съществителни да се използват за назоваване на лица от двата пола, а също и на деца (Чизмаров 1978: 26 – 27). Сякаш някои съществителни в българския език са създадени специално така, че да служат за целите на транспозицията.

Смятаме, че значението „пренебрежителност“ на средния род се дължи на субективното отношение на хората към малките същества. Възрастните се отнасят с известно снизхождение към детето, подценяват го, то е малко, безпомощно, не знае, не умее да прави много неща и въобще е в известна степен непълноценно. Интересно е, че симпатията към децата навсякъде се подчертава, а за пренебрежение-

то към тях не се споменава. Всички примери за подобни транспозитивни употреби водят до заключението, че на съществителното в „неутралния“ среден род всъщност е най-трудно „да запази неутралитет“.

Субстантиватите в множествено число винаги означават множество обекти, но в една от употребите си среден род ед. ч. обобщава такова множество обекти, напр. *мало и голямо; куцо, къораво и сака-то* и др. Тази употреба може да се определи като експресивна (отново изпъква пренебрежително отношение), което ни дава основание да я смятаме за транспозиция.

Имаме основания да смятаме, че когато средният род се използва за обобщаване на множество обекти, е налице транспозитивна употреба на единствено вместо множествено число. В единствено число се използва именно среден род, защото това е семантично немаркираната грамема в категорията и се употребява за обобщаване на лица от мъжки и женски пол. В множествено число родовите различия се неутрализират.

Два примера за транспозиция на среден род срещаме в поемата „Калиопа“ на Яворов: *Пази старо грозно харо...* – думата *харо* е употребена в пейоративен смисъл. Тук наред с *транспозицията е използвана и градация, за да се засили контрастът с Калиопа* красна. Притегателната сила на образа на Калиопа трябва да е равна на отблъскващата сила на образа на стареца. По-нататък авторът продължава:

*Две сърца се знойно любят,
старо-харо ги дели...*

Обикновено транспозиция по категорията род се наблюдава само при съществителните имена за лица. Намеква се, че лицето притежава качества (предимно отрицателни), типични за представители на противоположния пол. При неутрализации и транспозиции по род забелязваме, че често лексикалната семантика на съществителното допълва граматичната. Употребява се съществително, което изразява качества, характерни за лице от противоположния пол, напр. *Тя е герой; юнак; боец* и др.; *Той е фръцла, кокетка, добра домакиня* (назованите качества не се свързват с представата ни съответно за жена и мъж) и др. Може да се каже, че в този случай се комбинират граматична и лексикална метафора. Смятаме, че такова съчетаване не се среща при транспозициите по никоя друга категория. Това се дължи на семантиката на съществителното име като част на речта: именно то представлява „понятие“ в най-пълния смисъл на думата. Има и още една причина: категорията род е

лексикално-граматична – както споменахме вече. Повечето езиковеди считат съществителни като *писател* и *писателка* за различни лексеми.

Съществителните, завършващи на *-ко*, *-льо*, *-чо*, напр. *лигльо*, *пъзльо*, *глупчо*, *господинчо*, *самохвалко* и др., макар че са от мъжки род, неслучайно са със завършек за среден род – качествата, които изразяват, не се свързват с представата за възрастен мъж. Тези съществителни са изключително експресивни – изразяват пренебрежение, ирония, подобно на съществителните от среден род, завършващи на *-ло*. Интересно е, че с наставката *-ло* се образуват нелични съществителни от глаголи за назоваване на уреда, с който се извършва действието, напр. *весло*, *гребло*, *бутало* и др. Със същата наставка, отново от глаголи, се образуват силно експресивни съществителни за назоваване на лица, като *плямпало*, *дрънкало*, *мрънкало*, *миткало* и др. Сякаш тези съществителни отново назовават „инструмента“ за извършване на действието. Някои словообразователни модели са специално създадени за постигане на силен конотативен ефект и ни се струва, че гореизброените се съчетават с маркерите на рода, за да служат за транспозитивна употреба.

Както вече споменахме, когато формално немаркираният член на категорията (в случая мъжки род) в общото си значение се употребява вместо маркиран член, се наблюдава неутрализация. Като дефинира този термин, Ив. Куцаров не споменава нищо за употребата на главното значение на немаркирания член вместо маркиран член. В такъв случай би следвало да е налице транспозиция. М. Велева изтъква, че има съществителни имена от мъжки род, с които винаги се назовават лица от мъжки пол (Велева 1998: 6). Част от тези съществителни, като лексемата *мъж* и някои роднински названия, имат съответни суплетивни варианти от женски род. Употребата на тези съществителни по отношение на жени е силно експресивна и можем да твърдим, че става дума за транспозиция, напр. *Питали радио Ереван: „Вера Маринова и Клара Маринова сестри ли са?“*. *Отговорът бил: „Не, братя са“*. Пример за такава транспозитивна употреба дава и М. Велева: *Тя е мъжът вкъщи* (Велева 1998: 6).

Транспозитивна употреба на мъжки род вместо среден откриваме във възклицанието: *Истински малък господин!*, употребено за малко момченце.

Стихотворението на Недялко Йорданов „Малкият мъж“ е изпъстрено с такива примери. Въпросният „мъж“ е петгодишният внук на поета. В куплета: *Малкият мъж, моят внук, моят двойник, / само че*

баровец, само че лорд, / страшен сладур, но и страшен разбойник, / мъж като мъж, недостъпен и горд, освен лексемата *мъж* транспозитивно са употребени съществителни, с които обикновено се характеризират възрастни мъже според дейността или общественото им положение: *баровец, лорд, разбойник*. По всяка вероятност се наблюдава транспозиция, когато наречем малко момченце *разбойник*. По-нататък в същото стихотворение се появява една героиня, която е наречена *малката мис*. Според нас съществителното *мис* също е употребено транспозитивно. Накрая момченцето и момиченцето са наречени *кавалерът и дамата*, т. е. отново се наблюдава преносна употреба на родовите форми.

Смятаме, че е налице транспозиция и когато с мъжки собствени имена се назовават жени, напр. *Тя е нероден Петко; Мария е истински Марко Тотев* и др. За съжаление, не открихме много примери за подобна употреба. Струва ни се, че в случая става дума по-скоро за недостатъчно използван потенциал на езика за транспозитивни употреби, които биха били още по-експресивни поради ниската си фреквентност. При транспозитивна употреба на немаркирания мъжки род вместо женски отново лексикалното значение на думите допринася за конотативния ефект.

Като формално немаркиран член на категорията, мъжкият род, материално най-икономичната грамема, встъпва в позиция на неутрализация. В качеството си на семантично немаркиран член обаче средният род също може да участва в неутрализации. Става дума да случаите, когато с лексеми от среден род, съдържащи информация за пола на лицето, напр. *момче, момиче, момченце, момиченце*, се назовават малки същества, без да се наблюдава особен стилистичен ефект.

Що се отнася до примерите, когато със съществителни от среден род, независимо дали указват пола на лицето – като горепосочените, или не, се именуват възрастни индивиди, смятаме, че може да се говори за транспозиция.

Вследствие на изложените факти можем да обобщим, че лексикалното, граматичното и словообразователното равнище на езика си взаимодействат при преносна употреба на граматическите форми. Това е една от характерните особености на категорията род в българския книжовен език.

ЛИТЕРАТУРА

- Андрейчин 1978:** Андрейчин, Л. *Основна българска граматика*. II изд. [Andreychin, L. *Osnovna balgarska gramatika*.] София: Наука и изкуство, 1978.
- Бояджиев 1999:** Бояджиев, Т. *Съвременен български език*. [Boyadzhiev, T. *Savremenen balgarski ezik*.] София: ИК „Петър Берон“, 1999.
- Буров 2004:** Буров, Ст. *Познанието в езика на българите. Граматично изследване на концептуалната категоризация на предметността*. [Burov, St. *Poznaniето v ezika na balgarite. Gramatichno izsledvane na kontseptualnata kategorizatsiya na predmetnostta*.] Велико Търново: Фабер, 2004.
- Велева 1998:** Велева, М. *Помагало по българска морфология. Имена*. [Veleva, M. *Pomagalo po balgarska morfologiya. Imena*.] Шумен: Алтос, 1998.
- Енглунд 1998:** Енглунд, Б. *Помагало по българска морфология. Имена*. [Englund, B. *Pomagalo po balgarska morfologiya. Imena*.] Шумен: Алтос, 1998.
- Йесперсен 1958:** Йесперсен, О. *Философия грамматики*. [Jespersen, O. *Filosofiya gramatiki*.] Москва: Издательство иностранной литературы, 1958.
- Куцаров 2007:** Куцаров, Ив. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. [Kutsarov, Iv. *Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya*.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2007.
- Маровска 2007:** Маровска, В. *Стилистика на българския език*. [Marovska, V. *Stilistika na balgarskiya ezik*.] Пловдив: „КОТА Принт“ ООД, 2007.
- Ницолова 2008:** Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. [Nitsolova, R. *Balgarska gramatika. Morfologiya*.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008.
- Стоянов 1993:** Стоянов, Ст. *Грамматика на българския книжовен език*. [Stoyanov, St. *Gramatika na balgarskiya knizhoven ezik*.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1993.
- Чизмаров 1978:** Чизмаров, Д. *Стилистични особености на съществителното име в българския книжовен език*. [Chizmarov, D. *Stilistichni osobenosti na sashtestvitelnoto ime v balgarskiya knizhoven ezik*.] София: Народна просвета, 1978.